

визначеним. Зокрема, наступне дослідження автора буде направлено на окреслення зв'язку провідних цінностей досліджуваних студентів і властивої їм мотивації навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архиреева Т.В. Диагностика учебной мотивации студентов / Т.В. Архиреева // Психология обучения. – 2010. – № 2. – С. 92–103.

2. Гликман И.З. Основы мотивации учения / И.З. Гликман // Инновации в образовании. – 2007. – № 3. – С. 64–81.

3. Дубовицкая Т.Д. К проблеме диагностики учебной мотивации / Т.Д. Дубовицкая // Вопросы психологии. – 2005. – № 1. – С. 73–78.

4. Занюк С.С. Психология мотивації : [навчальний посібник] / С.С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.

5. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте / А.К. Маркова. – М. : Просвещение, 1983. – 96 с.

УДК 159.922.6

ФАКТОРНИЙ ПРОФІЛЬ ДЕПРИВОВАНОЇ САМОСТІ: ЕМПІРИЧНИЙ РАКУРС

Гошовська Д.Т., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Гошовський Я.О., д. психол. н.,
професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Стаття розкриває психологічні особливості негативного впливу депривації на самосвідомість, образ Я особистості. Установлена специфіка онто- й соціогенези депривованих підлітків, проаналізовано основні типи порушення їхнього психічного розвитку, здійснено емпіричне вивчення окресленої проблеми.

Ключові слова: депривація, депривовані підлітки, самосвідомість, самість, образ Я, самоакцептація.

Статья раскрывает психологические особенности негативного влияния депривации на самосознание, образ Я личности. Установлена специфика онто- и социогенезиса депривированных подростков, проанализированы основные типы нарушений их психического развития, осуществлено эмпирическое изучение очерченной проблемы.

Ключевые слова: депривация, депривированные подростки, самосознание, самость, образ Я, самоакцептация.

Hoshovska D.T., Hoshovskyi Ya.A. FACTOR TYPE OF DEPRIVED SELF: EMPIRIC FORESHORTENING

The article exposes the psychological features of negative influence of deprivation on consciousness, character I am personalities. The specific of genesis of deprived teenagers is set, it is analyzed the basic types of violations of them are analyzed psychical development, the empiric study of the outlined problem is carried out.

Key words: deprivation, deprived teenagers, consciousness, self, character I, self-acceptance.

Постановка проблеми. Феноменологія особистісного самоусвідомлення передбачає поліфундаментальний аналіз різноманітних його складових, насамперед самооцінки, образу Я, самоакцептації, Я-концепції тощо. Депривація призводить до пригнічення основних функціональних параметрів особистості як біосоціального організму, що зумовлює загальне ослаблення її психофізичних і соціально-психологічних можливостей. Режим депривації блокує повноцінний особистісний розвиток як у площині біогенних потреб, так і на рівні соціальної самореалізації, призводячи до дихотомії, депресії, неадекватності тощо. Різноманітні обмеження (відсутність сімейної

опіки, брак любові, соціального контакту, комунікативно-тактильної стимуляції, родинного виховання тощо) зумовлює психосоціальні порушення в соціо- й психогенезі депривованих дітей [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Депривація спричиняє неадекватний мodus свідомості, негативно позначається на самосвідомості, породжує відхилення у формуванні самооцінки, самоакцептації, шкодить психічному здоров'ю, слугує причиною розладів і дисгармоній у процесі особистісного становлення підлітків.

Ступінь розробленості проблеми. Феномен депривації як різнобічне обмеження екзистенційного потенціалу людини вивчається на таких основних рівнях:

філософському (Ю. Габермас, А. Камю, Ж.-П. Сартр, Р. Пайерлс, П. Фрейре та ін.), соціологічному (В. Брутман, Є. Головаха, Е. Дюркгейм, Н. Харченко й ін.), економічному (С. Ланслей, Дж. Мак, С. Рінген, П. Таунсенд та ін.), психолого-правовому (М. Костицький, В. Медведєв, В. Пірожков, В. Синьов та ін.), психолого-педагогічному (Дж. Боулбі, В. Васютинський, Н. Завацька, Й. Лангмейєр, М. Лісіна, З. Матейчек, Л. Осьмак, А. Прихожан, А. Рузська, А. Фройд, Р. Шпіц, Т. Юферева й ін.). Спільною тезою чи не всіх досліджень є визнання того, що депривація зумовлює незадоволення потреб людини через її відмежування, відокремлення від необхідних джерел їхнього задоволення та має здебільшого лише негативні наслідки. Отже, відокремлення дитини від матері, людини від соціуму чи якісь інші ситуації депривування спричиняють деприваційний синдром, найтипівішими ознаками якого є тривожність, депресія, фрустрація й інші інтелектуально-емоційні та сомато-вегетативні розлади [2; 4; 5; 6].

Мета статті – здійснення емпіричного вивчення образу Я як основи формування особистісної самості в підлітків зі школи-інтернату й із масової школи.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження образу Я як базальної складової особистісної самості підлітка відбувалося на базі низки експериментальних майданчиків, зокрема шкіл-інтернатів м. Долини Івано-Франківської області й м. Самбора Львівської області, загальноосвітніх шкіл № 4 м. Долини й № 10 м. Самбора. На етапі масового обстеження загальна кількість досліджуваних дітей становила 473 особи (школа-інтернат – 282, масова школа – 191). Однак для забезпечення мети й завдань дослідження внаслідок клопіткого аналізу біографій дітей і бесід із вихователями, учителями, шкільним персоналом, батьками, була сформована остаточна вибірка, що нараховувала 120 підлітків. Складність формування гетерогенної вибірки зумовлювалась потребою в репрезентативному відборі досліджуваних підлітків за багатьма значущими параметрами, а також потребою порівняльного аналізу (депривовані діти – недепривовані діти). Пакет методик емпіричного дослідження становили «Шкала самоповаги» (за М. Розенбергом), «Тест-опитувальник самоствалення» (В. Столін), методика «Діагностика особистісної тривожності» (А. Прихожан), «Q-сортування» (В. Стефенсон), «Метод багатоаспектної квантифікації міжособистісних взаємин» (Т. Лірі).

Унаслідок факторного аналізу виділилися чотири основні фактори, у яких сконцен-

трувались найважливіші та найтипівіші номінативні індикатори образу Я підлітків як ключової ознаки їхньої самості, які мають досвід депривації сімейної взаємодії, навчаючись у школі-інтернаті, і їхніх однолітків із повної сім'ї, котрі навчаються у звичайній загальноосвітній школі. Структурно-семантичне порівняння факторів обох груп досліджуваних дало змогу з'ясувати актуальність і рівень представленості параметрів і показників образу Я – осердя їхньої самості. Водночас з'ясування певних відмінностей надало можливість установити специфіку впливу депривуючих закладових детермінант на становлення самості в підлітків школи-інтернату. Порівняльний аналіз факторів обох груп досліджуваних підлітків дав змогу комплексно охопити стан розвитку образу Я як вагомого складового самосвідомості (і всієї самості) особистості на надзвичайно складному й відповідальному етапі онтогенезу. Віднайдення основних номінативних індикаторів образу Я підлітків надало можливість системно розглянути критерії цього феномена, а також перевірити міру їхньої скоординованості й відповідності положенням розробленої нами концептуально-описової моделі особистісних детермінант самості депривованих підлітків [1; 2; 3].

Упорядкування психометричних критеріїв депривованого образу Я за допомогою вичленування чотирьох найважливіших факторів дало підстави вважати за основні детермінанти такі чинники, як тривалість деприваційного досвіду (від раннього віку, від дошкільного, від молодшого шкільного, від підліткового) і різнотипність депривації (сирітство, напівсирітство, депривована сім'я). Адже образ Я та вся система набуття самості депривованими підлітками набуває своїх особливих ознак якраз через детермінуючу роль цих чинників.

До першого фактора, який ми назвали «агресивна незалежність», увійшли такі показники: непримиренність, жорстокість, самоповага, самозакоханість, лідерство, владність, деспотизм, незалежність, упертість, негативізм, скептицизм, прийняття боротьби, слухняність, довірливість, залежність. Уже сам набір показників, на які випало найбільше навантаження, свідчить про складність і різнобій самосвідомості депривованих підлітків, про амбівалентність їхнього внутрішнього світу. В умовах блокування й позбавлення основних психічних (життєвих) потреб психоструктура підлітка насичується якостями, що мають свою детермінованість і взаємозв'язок. Унаслідок авторитарної гіперсоціалізації та сприймання персоналом закладу й іншими

людьми депривованих підлітків як сиріт, знедолених, скривджених з'являються причини для сформування в дітей школи-інтернату крихкого та дихотомійного модусу самосвідомості. Підлітком обираються захисні стратегії й тактики. Унаслідок перебування в специфічній групі (мікрогрупі), яку можна класифікувати як парадигму колонії, пізнаючи гніт сегрегаційних взаємин і напруженого психологічного мікроклімату, що будується за принципом спадного осліплення, депривований підліток обирає основною найбільш поціновану й референтну в закладі модель свого розвитку – агресивну незалежність. Протест проти розв'язання основних проблем співіснування авторитарними способами та методами, що є дуже частими в школі-інтернаті, виливається в депривованого підлітка у власній озлобленості й агресивності. Тому, як свідчать показники, що вичленувались у першому факторі, упевненість і самовпевненість межують у підлітків школи-інтернату із самозакоханістю, а потреба в лідерстві бачиться реалізованою лише як непримиренність і жорстокість, як упертість і негативізм. Домінування таких орієнтацій серед вихованців школи-інтернату наповнює відповідними рисами їхній образ Я, що має притому ще й хистку та невідзначену основу. Однак чітко простежується й інше навантаження фактора. Зазначені вище силові якості знаходяться в тісному зв'язку з довірливістю й залежністю. Таке, здавалось би, суперечливе та певною мірою еkleктичне поєднання якостей якраз найточніше відбиває справжнє наповнення образу Я депривованої особистості, котра змушена, долаючи спротив умов мікросередовища, боротися із власним роздвоєнням. Аналіз показників, що вичленувались в першому факторі, підтверджує специфічність становлення образу Я в підлітків школи-інтернату, позбавлених реальної сімейної опіки. Такі діти постійно зазнають значних внутрішніх амбівалентних зіткнень, а сам процес становлення образу Я протікає в постійному флюктуативному режимі. Вікова потреба в самоутвердженні й сепарації неминує зіштовхується з інфраструктурою закладових особливостей і позбавлень. Це негативно позначається на формуванні образу Я як складовому самосвідомості особистості.

Нам видається, що причиною агресивної незалежності депривованих підлітків є позбавлення реальної сімейної взаємодії, величезна нестача батьківського тепла й опіки, нереалізованість у типових дитячо-сімейних ролях (син-дочка, брат-сестра, онук-онучка). Обмежений ареал спілкування,

перенасичення одноманітним і обов'язковим комунікативним колом призводять до замкнутого й концентрованого самоусвідомлення та самосприймання, породжують нагальну потребу зміни депривуючої ситуації. Підліткам школи-інтернату це бачиться можливим насамперед як агресивне (вербальне, поведінкове) самоствердження, як боротьба за свою індивідуальну незалежність за допомогою неконвенційних способів. Ширше це можна трактувати як набуття самості, екзистенційне вичленування особистості, котра долає деприваційні бар'єри розвитку за допомогою культивованих у певному соціумі (закладі, групі) методів і способів. Образ Я депривованих підлітків не варто трактувати лише крізь призму прийняття боротьби й тенденції до владності та деспотизму. Вичленувані показники першого фактора свідчать про зв'язок між залежністю й незалежністю, про взаємоперехід скептицизму та негативізму в довірливість. Усе це експериментально підтверджує дихотомійність образу Я в підлітків школи-інтернату. Простежуються детермінуючі причини сформування рис такого образу – режим депривації, що спонукає до прийняття особистістю підлітка субкультурних норм дитячого навчально-виховного закладу закритого типу та до інтерференції з мета-образом Я (Ми) («інтернатська дитина»). Потрібно зауважити, що деприваційна система розвитку вкрай небезпечна для незалежного й повноцінного становлення особистості підлітка, для сформування в нього адекватного та позитивного образу Я, базальних конструктів самості. На жаль, це шлях до зараження негативним соціальним досвідом, розчинення індивідуальності в масі й особистісної нівеляції.

У другому факторі, що названий «захисне самосхвалення», виділилися такі показники: аутосимпатія, очікування позитивних ставлень інших, інтегральне самоставлення, несхильність до самозвинувачення. Нам видається, що, перебуваючи в ситуації позбавленості реальної сімейної взаємодії, депривовані підлітки з особливою гостротою відчують потребу в позитивному ставленні довколишніх людей до своїх проблем і запитів. Адже сенсорно-комунікативний голод як наслідок депривації повноцінних сімейних взаємин на рівні «батьки-діти» негативно позначається на розвитку самосвідомості підлітків школи-інтернату. Сурогатність «сімейних» стосунків із вихователями, учителями й персоналом закладу не в змозі замінити справжнє перцептивне спілкування з рідними батьками (уражається комунікативна ланка «діти-батьки»). Виникає загроза появи хаотичності в сімейнорольо-

вих і статеворольових орієнтаціях підлітків, під небезпекою повноцінність усього особистісного розвитку. Нестача родинних стосунків породжує в депривованих дітей гіпертрофовану потребу мати їх у достатній мірі. Аналіз вичленуваних показників другого фактора наводить на думку, що нестача сімейної взаємодії, брак батьківського впливу порушують процес самоусвідомлення та формування адекватного образу Я – основи формування самості. Інтегральне самоставлення депривованих підлітків відзначається домінуванням аутосимпатії, що базується на очікуванні позитивного ставлення інших. Демонструючи ефект захисного самосхвалення, депривовані підлітки підкреслюють тим самим розрив між «Я»-реальним і «Я»-ідеальним, незбіжність «Я»-суцього та «Я»-жаданого.

До третього фактора «соціально-статусна тривожність» увійшли такі показники: загальна тривожність, шкільна тривожність, міжособистісна тривожність. Такий концентрований фон тривожності, безперечно, свідчить про особистісні негаразди підлітків в умовах закритого навчально-виховного закладу. Ми вважаємо, що теперішня відсутність реальної сімейної взаємодії, пережита значною частиною дітей, рання материнська депривація спричиняються до підвищеного рівня тривожності. Причому загальна тривожність базується на поєднанні шкільної й міжособистісної тривожності. Причину цього насамперед варто вбачати в перехресному тиску зовнішніх (до- й позазакладових) і внутрішніх (закладових) факторів депривації на процес становлення самосвідомості підлітка, зокрема його образу Я. Простежується певна тенденція до ігнорування депривованими підлітками причин, що породжують самооцінкову тривожність. Умови перманентної депривації, майже тотальний режим заборон, що часто культивується в школі-інтернаті, одноманітність розпорядку дня, замкнутість урбаністичного циклу будівлею й територією школи, значна уніфікація одягу відсувають тривогу з приводу власної самооцінки на третє місце («Я такий, як усі наші»). Увага звертається на ті чинники, що найвище цінуються серед вихованців закладу й дають змогу посісти вагоме місце в ієрархії взаємин. Із приводу цього виникає найвища тривожність, адже поразка у сферах шкільної успішності й міжособових взаємин може негайно обернутися ситуацією статусно-індивідуального краху («Я не можу бути найгіршим серед наших»). Тривала соціально-статусна тривожність може глибоко закріпитися в модальностях структури депривованого образу Я, негативно позна-

читися на становленні самосвідомості підлітка.

Четвертий фактор під назвою «конформність» умістив такі показники: безкорисливість, жертвовність, чутливість, несаможестійність, добросердечність, конформність, слухняність, довірливість, залежність, міжособистісна тривожність. Різною мірою психічно й соціально депривований образ Я дитини, пройшовши фазу адаптації, рано чи пізно набуває тих основних рис, що притаманні образу Я вихованця дитячого навчального закладу закритого типу. Унаслідок вимушеного контакту з комунікативно замкнутим ареалом, із майже постійним контингентом вихованців і персоналу образ Я депривованого підлітка інтерферує зі складеним уже давно, традиційним і домінуючим мета-образом Я (Ми) («інтернатська дитина»). Незважаючи на свій внутрішній і (чи) зовнішній протест, підліток проходить фази розчарування, зневіри, відчаю та примирення й стає носієм певних атрибутів мета-образу Я (Ми). Свідоме чи несвідоме, добровільне чи примусове прийняття індивідом норм, вартостей, поглядів, способів поведінки соціальної групи під тиском зовнішніх детермінуючих умов і обставин призводить до конформізму. Тому підпорядкування депривованого підлітка усталеним груповим (закладовим) нормам через явний чи прихований примус, через відкрите чи завуальоване залучення до «інтернатських» традицій породжує конформний тип самосвідомості, що визначає покірне ставлення до різних виявів соціального й індивідуального контролю. Схильність уникати самостійності під час прийняття навіть найпростіших рішень, пасивність і пристосовництво, орієнтація на сприймання та засвоєння чужих стандартів поведінки породжують кволий і недиференційований образ Я, слабке, розбалансоване й неадекватне відчуття аморфної самості.

Дифузність самосприймання депривованих підлітків слугує причиною численних дисгармоній на рівні самоусвідомлення. Самість у конформних підлітків школи-інтернату набуває ознак соціальної та духовної мімікрії. Як самоакцептивна атрибуція засвоюються оцінні схвалення чи несхвалення доколишніх людей. Одночасне нашарування особливостей зовнішньої й внутрішньої депривації лише поглиблює неспроможність підлітка до формування адекватного образу Я, що містив би власні незалежні морально-самооцінні судження. Система заборон і частих покарань унеможлиблює потяг дитини до «саморуку», спонукає до розвитку конформного типу самоусвідомлення та самосприйняття. Де-

привація батьківського впливу, культивовані норми дитячого навчально-виховного закладу закритого типу породжують особистісну конформність, що негативно позначається на становленні образу Я і самосвідомості підлітка.

Факторному аналізу були піддані результати показників дітей, які виховуються в повноцінній нуклеарній сім'ї та навчаються в масовій школі. Як уже зауважувалось у дослідженні, контингент підлітків добирався з урахуванням результатів прискіпливого вивчення біографічних даних, бесід із учителями, батьками, самими досліджуваними дітьми. Унаслідок цього до категорії «підлітки з масової школи» були зараховані діти, які живуть у сім'ях, де фактор депривації зведений до мінімуму. Крім окремих ситуативних випадків (вимушена розлука через хворобу, відрядження тощо), діти майже не переживали ніяких форм депривації, пізнаючи повноцінну опіку, реальну сімейну взаємодію. У багатьох підлітків, крім рідних батька й матері, є дідусь і бабуся, із якими налагоджений тісний зв'язок і які беруть участь у виховному процесі. Отже, на противагу депривованим підліткам школи-інтернату, категорію таких дітей умовно можна назвати як «недепривовані підлітки».

У результаті факторного аналізу виявились істотні відмінності між двома групами досліджуваних. Це проявилось як у дещо відмінному наповненні факторів, так і в тому, що фактори нібито змінювались місцями, тобто за актуальністю навантаження вони були різні за порядком. Перші два фактори, що виділились, за семантичним наповненням виявились близькими до факторів, що вичленувались у результаті аналізу показників підлітків школи-інтернату. Проте спостерігається їхня своєрідна заміна місцями за важливістю. У масовій школі на перше місце висувається самосхвалення, причому без акцентованих елементів захисту, що чітко простежуються в депривованих підлітків школи-інтернату. Потреба в незалежності не так актуальна, як у депривованих вихованців дитячого навчального закладу закритого типу й знаходиться на другому місці. Якщо в дітей школи-інтернату агресивна незалежність має виживальний сенс, то в підлітків масової школи незалежність межує із самопослідовністю і саморозумінням. У дітей, котрі виховуються в умовах конструктивної сімейної взаємодії, це не стільки соціальна потреба, скільки вікова. Насамперед вона має вікову детермінацію, що мотивується бажанням підлітка відчувати себе автономно, незалежно, «по-дорослому». До того ж відсутня агресивність, що домінує в депривованих

підлітків під час досягнення незалежності. Отже, за зовнішньої подібності показників обох факторів існують суттєві відмінності на семантично-змістовому рівні. У школі-інтернаті третій фактор був умовно названий «соціально-статусна тривожність». У підлітків із масової школи він на четвертому місці. Причому це не тривожність із приводу свого статусу. Скоріше це тривога самоцінна, що пояснюється переживанням підлітка за свою зовнішність, слова, вчинки. Це також міжособистісна тривожність, мотивація якої полягає в незадоволенні своїми взаєминами із ровесниками, і шкільна, сутність якої полягає в переживанні з приводу академічної успішності, поведінки тощо. Крім того, у підлітків із масової школи простежується чітко виражена тенденція до самовпевненості й самозакоханості. Зваживши на це, можна твердити про відсутність глибокого та постійного тривожного фону в психіці недепривованих підлітків. Отже, їхній образ Я наповнюється стабільними рисами, що значно полегшує процес становлення самості, самосвідомості. Причину такої розбіжності варто шукати в особливостях детермінації розвитку образу Я в депривованих підлітків. У школі-інтернаті відбувається розчинення образу Я дитини в мета-образі Я (Ми), і тому необхідність досягнення свого певного статусу в ієрархії депривованих дітей набуває тривожної домінанти, відображаючись у підвищеному фоні загальної тривожності. Оскільки умовне «Ми» наділене сильнішим потенціалом, ніж власне «Я», то спостерігається різнобіж у розвитку самоакцептивної атрибуції та загальному процесі становлення адекватного образу Я. Причину потрібно вбачати в специфічній детермінації процесу становлення образу Я в підлітків школи-інтернату, у режимі перманентної депривації, що панує в закладі. Усе це накладає особливий відбиток на образ Я депривованої дитини, ускладнює як процес становлення, так і його семантично-змістове й функціональне наповнення. Серед показників, що виділились у третій фактор під час аналізу результатів дітей із масової школи, особливу увагу привертає самоінтерес. Він має незаперечну перевагу перед іншими показниками цього фактора в дітей, які виховуються в повноцінній недепривованій сім'ї та навчаються в масовій школі. Натомість у підлітків школи-інтернату самоінтерес не мав значущого навантаження за жодним із провідних факторів. Можна відтак зробити висновок про те, що, проживаючи в умовах реальної сімейної взаємодії, пізнаючи всі зручності нуклеарної сім'ї, маючи за фізичні й соціальні зразки своїх рідних

батьків, підлітки з масової школи схильні та спроможні більше уваги приділяти своїй особистості, ніж їхні однолітки зі школи-інтернату. Недепривовані підлітки із самоінтересом ставляться до своєї зовнішності, фізичних і соціальних потреб, глибше й активніше займаються розвитком власного образу Я. Їхні ж однолітки зі школи-інтернату змушені сконцентруватися на самозахисті й самоствердженні, долати перепони тривожності й невпевненості, розв'язувати проблеми виходу зі стану конформності з метою повноцінності власного розвитку.

Висновки. Отже, унаслідок факторного аналізу, інтерпретації виділених факторних профілів з'явилася можливість на експериментальному рівні з'ясувати актуальність і значущість семантично-змістового наповнення образу Я як базового компонента усвідомлення самості в підлітків зі школи-інтернату й масової школи. Порівняльний аналіз факторів, що виділилися в обох групах досліджуваних, допоміг установити істотні відмінності в становленні їхньої самості та відзначити якісну залежність розвитку їхньої самосвідомості від наявності-відсутності реальної дитячо-батьківської (сімейної) взаємодії. Установлено, що деприваційний режим існування сповільнює й ускладнює процес становлення

адекватного образу Я, стабільної Я-концепції, усталеної самості, негативно позначається на всьому особистісному розвитку дитини, яка нагально потребує ревіталізаційної допомоги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гошовська Д. Поведінкові стратегії депривованої дитини в контексті втраченого родинного генезу / Д. Гошовська, Я. Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ : Ноулідж, 2015. – № 1 (36). – С. 94–101.
2. Гошовський Я. Самосвідомість і образ Я депривованих підлітків : [монографія] / Я. Гошовський. – Дрогобич : НВЦ «Каменяр», 2003. – 170 с.
3. Гошовський Я. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс / Я. Гошовський // Психологія і суспільство. – 2011. – № 1. – С. 85–96.
4. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек ; пер. Г.А. Овсянникова. – 1-е изд., русск. – Прага : ЧССР : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. – 334 с.
5. Лишенные родительского попечительства : [хрестоматия, учебное пособие для студентов педагогических институтов] / ред.-сост. : В.С. Мухина. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
6. Фурманов И.А. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства / И.А. Фурманов. – Минск, 1999. – 250 с.